

نظری بر صحیفه پژوهی کفعمی

مجید غلامی جلیسه

چکیده

نویسنده در این مقاله می‌کوشد ضمن معرفی ابراهیم بن علی بن حسن کفعمی و آثارش، به بررسی تلاش‌های وی در مورد کتاب صحیفه سجادیه بپردازد. معرفی صحیفه سجادیه به خط کفعمی و بررسی ویژگی‌هایی چون سند صحیفه، تعداد ادعیه و عناوین آنها و همچنین شرح لنوی کفعمی بر صحیفه از جمله مواردی است که در این مقاله بدان‌ها پرداخته شده است. کلید واژه‌ها: ابراهیم بن علی کفعمی، صحیفه سجادیه، شرح صحیفه سجادیه، نسخه خطی.

مقدمه

ابراهیم بن علی بن حسن بن محمد بن صالح حارثی، تقی‌الدین کفعمی^۱ عاملی در سال ۸۴۰ق،^۲ در کفرعما در ناحیه شقیف جبل عامل متولد و در سال ۹۰۵ق، در جب شیب به خاک سپرده شد.^۳ پدرش

۱. نسبتی به کفرعما روستایی در منطقه شقیف جبل عامل لبنان است.

۲. آقابزرگ در کتاب الذریعة (ج ۳، ص ۷۳)، ولادت کفعمی را حدود ۸۲۸ق، ذکر نموده است؛ اما صاحب کتاب ایقان الشیعة (ج ۲، ص ۱۸۴) در کتاب خود این‌گونه آورده است: «آن چنان‌که خود در ارجوزه‌ای از تصنیفاتش در علم بدیع نقل می‌کند که وی در سن سی سالگی است و تاریخ اتمام این ارجوزه را در سال ۸۷۰ق، ذکر نموده است، بنابر این دلیل ثابت می‌شود که وی در سنه ۸۴۰، متولد شده است».

۳. علامه امین در کتاب ایقان الشیعة (ج ۲، ص ۱۸۴) می‌گوید: «تاریخ وفات کفعمی مجهول است»، ولی در بعضی مواضع ذکر شده است که وی در سال ۹۰۰ق، از دنیا رفته است و لکن مأخذ این قول مشخص نیست، ولی مسلم آن است که کفعمی در سال ۸۹۵ق، در قید حیات بوده است؛ چرا که این تاریخ فراغتش از تألیف کتاب المصباح است و کتاب دیگری در تألیفات کفعمی نمی‌توان یافت که تاریخ تألیفش بیشتر از این کتاب باشد.

حاجی خلیفه در کشف الغنون (ج ۲، ص ۱۹۸۲) در ذیل معرفی کتاب نور حدیقة البدیع و نور حدیقة الریح تاریخ وفات کفعمی را

زین‌الدین علی (م ۸۶۱ق) از علمای عصر خود بود.

از جمله اساتیدی که کفعمی در دوران زندگی خود نزد آنان تلمذ نمود، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. علی بن حسن کفعمی (م ۸۶۱ق)^۲، سید حسین بن مساعد بن حسن بن مخزوم حسینی الحائری (زنده در ۹۱۷ق)^۳، سید علی بن عبدالحسین موسوی حسینی^۴، محمّد بن زید بن علی بن شمال العاملی المشغری^۵، علی بن یونس العاملی النباطی البیاضی (م ۸۷۷ق)^۶.
- وی نزد پدری فقیه پرورش یافت، مدتی در کربلا ساکن بود و نزد اساتید این شهر تلمذ نمود و به مدارج بالای عملی رسید. صاحب کتاب ریاض العلماء در ذیل تعریف کفعمی این گونه می‌گوید:
- کفعمی از گروهی از اعلام از جمله پدرش روایت می‌کرده و در انواع علوم به‌ویژه فن عربیت

- ﴿ سال ۹۰۵ق، ذکر می‌نماید و اسماعیل پاشا در ایضاح المکتون (ج ۱، ص ۱۹۲) و هدیة الماروفین (ج ۱، ص ۲۴)، آقابزرگ در الذریعة (ج ۱، ص ۳۵۵)، زرکلی در الاحلام (ج ۱، ص ۵۳) و عمر کحالة در معجم المؤلفین (ج ۱، ص ۶۵) همگی از حاجی خلیفه نقل قول نموده‌اند، در حالی که این گفتار حاجی خلیفه هیچ سند استواری ندارد. در کتاب طیلة هم تاریخ وفات کفعمی را سال ۹۰۰ق، ذکر نموده که البته این قول نیز موثق نیست. حر عاملی در اهل الاصل (ج ۱، ص ۱۶۱) در ذیل تعریف محمّد بن زیدالدین بن علی بن شمال العاملی می‌گوید: «کفعمی از تلامیذ شیخ بوده و در سال ۸۹۸ق، نزد وی درس خوانده است؛ آن‌چنان‌که به خط خود کفعمی، در برخی از کتب فقهی‌اش، به این قضیه اشاره نموده است.»
- در مورد محل دفن کفعمی نیز اختلاف وجود دارد. در کتاب طیلة آمده است که وی در کربلا مدفون شده است و در برخی کتب دیگر نیز مدفون وی را موطن او دانسته‌اند. جریان از این قرار است که وی وصیت نموده بود تا جنازه‌اش را در کربلا دفن نمایند؛ در زمینی که به عقیر مشهور است و این نکته در حواشی‌ای که بر کتاب المصباح داشته، مشهود است
- سألتکم بالله ان تدفوننی اذا مت فی قبر بارض عقیر
فأنی به جار الشهد بکربلا سلیل رسول الله خیر محبیر
- ولی بعد از سفری که به موطن خود داشته، در همان‌جا از دنیا می‌رود و در همان مکان او را دفن می‌نمایند (ر.ک: اعیان الشیعة، ج ۲، ص ۱۸۷).
۴. وی از اعظام علمای و فقهای عصر خود بود و غالباً اولادش از او نقل نموده‌اند و همواره او را با صفت «فقیه الاعظم الاورع» یاد نموده‌اند (ر.ک: تکملة اهل الاصل، ص ۲۸۵؛ روضات الجنات، ج ۱، ص ۲۲).
 ۵. وی صاحب تألیفاتی چون تحفة الأبرار فی مناقب الأئمة الأطهار، حاشیة عمدة الطالب فی نسب آل طالب است (ر.ک: روضات الجنات، ج ۱، ص ۱۲۲؛ فرهنگ زندگینامه‌ها، ج ۱، ص ۷۲۳؛ اهل الاصل، ج ۲، ص ۱۰۲؛ اعیان، ج ۳، ص ۱۷۱-۱۷۶؛ طبقات اعلام الشیعة، اعیان الدلائل، ص ۷۲-۷۳؛ معجم التراث الکلامی، ج ۲، ص ۱۷۴؛ فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص ۱۸۲؛ الذریعة، ج ۳، ص ۴۰۳-۴۰۵ و ص ۵۰؛ ویحانة الادب، ج ۴، ص ۱۳۱؛ لنتنامه دهخدا؛ ریاض العلماء، ج ۲، ص ۱۷۵-۱۷۶؛ بحار الأنوار، ج ۱، ص ۱۸؛ اثر اقرینان، ج ۲، ص ۲۹۵؛ مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی، ج ۲، ص ۷۵۲).
 ۶. صاحب کتاب وقع الصلاة من علی علیه السلام فی ترک الامامة (ر.ک: روضات الجنات، ج ۱، ص ۲۲).
 ۷. وی از فقها و صلحا و شاعران و ادیبان عصر خود بود و آن‌چنان‌که گذشت، کفعمی در سال ۸۹۸ق، نزد وی تلمذ می‌نمود (ر.ک: اهل الاصل، ج ۱، ص ۱۶۱؛ الذریعة، ج ۱، ص ۲۴۴).
 ۸. وی از جمله عالمان و فضلائن و محققان مدقق و ثقه، متکلم و شاعر و ادیب در عصر خود بود است و دارای تألیفاتی است که از آن جمله می‌توان به کتب صراط المستقیم الی مستحقّی التقدیم و رسالة باب المتروح الی ما قبل فی النفس و الروح، ذخیره الایمان، حصرة المتجود، شرح تکلیفة الشهیدة و یونسیة اشاره نمود: (ر.ک: اهل الاصل، ج ۱، ص ۱۳۵؛ کشف الحجب و الامتار، ص ۱۳۲، ۳۷۰؛ الذریعة، ج ۳، ص ۶، ج ۲، ص ۲۶۵، ج ۱، ص ۱۴، ج ۱، ص ۲۳۰، ج ۱، ص ۲۱، ج ۲، ص ۲۵، ج ۳، ص ۳۰۸؛ ایضاح المکتون، ج ۲، ص ۶۶؛ اعیان الشیعة، ج ۷، ص ۱۴۳؛ فهرست هزار و پانصد نسخه خطی، ص ۱۷۳؛ تکملة اهل الاصل، ج ۱، ص ۳۱۲؛ فرهنگ فلسفه، ج ۲، ص ۸۸؛ ریاض العلماء، ج ۴، ص ۲۵۵؛ روضات الجنات، ج ۴، ص ۳۵۳).

و ادب ید طولایی داشته و دانشوری جامع بوده است.

در بررسی کتاب‌ها و شناخت آنها نیز تتبع بسزایی داشته و کتاب‌های زیادی در اختیار داشت. شنیده شده است که وی به نجف رفته و مدتی در آن جا ساکن شده و به مطالعه کتب کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام پرداخته است و از آن کتب، کتاب‌های فراوانی در علوم مختلف تألیف نموده است. شیخ عبدالنبی کاظمی در کتاب تکملة الرجال خود می‌گوید که دست خطی از مجلسی یافتیم که این گونه در آن نوشته شده بود:

ابراهیم بن علی بن حسن بن محمّد بن صالح الكفعمی از مشاهیر دانشمندان و محدّثان و صالحان و متورعان بود که در فاصله زمان بین شهید اول و شهید ثانی زندگی می‌کرد و دارای تصنیفات فراوانی در ادعیه و غیر آن است.^۹

وی را با عناوینی چون: فاضل، ادیب، فقیه، شاعر، زاهد، عارف یاد می‌نمایند که خود دال بر جامعیت کفعمی در علوم گوناگون است.

از او تألیفات بسیاری گزارش شده است که بدین قرارند:

۱. اختصار زیّدة البیان (قراءة النظر و خلاصة التفسیر) ۱۰، ۲. أرجوزة فی مقتل الحسین علیه السلام و أصحابه^{۱۱}
۳. الاسعاف والفضل والانصاف والعدل، ۱۲، ۴. الأتوار المقتبسة من مصباح الأبرار، ۱۳، ۵. بدیعیة فی مدح خیر البریة، ۱۴، ۶. البلد الأمين ودع الحصین، ۱۵، ۷. تاریخ ولیات العلماء، ۱۶، ۸. التخلیص فی المسائل العویصة، ۱۷
۹. جدول، ۱۸، ۱۰. جنة الأمان الواقیة و جنة الايمان الباقیة (مصباح)، ۱۹، ۱۱. الجنة الواقیة و الجنة الباقیة، ۲۰

۹. اعیان الشیعة، ج ۲، ص ۱۸۵.

۱۰. این کتاب، مختصر کتاب زیّدة البیان و انسان الانسان المتزج من مجمع البیان طبری است که زین الدین ابی محمّد علی بن محمّد بن علی بن محمّد بن یونس العاملی النباطی البیاضی صاحب الصراط المستقیم آن را از مجمع البیان منتخب نموده و بعد از او کفعمی آن را مختصر نموده است. (ر.ک: الذریعة، ج ۱۲، ص ۲۱؛ ایضاح المکتوفه، ج ۲، ص ۲۲۲).

۱۱. موسوعة مؤلفی الامامیة، ج ۱، ص ۳۱۰.

۱۲. همان.

۱۳. الذریعة، ج ۵، ص ۱۵۶.

۱۴. همان، ج ۳، ص ۷۳.

۱۵. کفعمی این کتاب را در سال ۸۶۸ق، به اتمام رسانیده است و این کتاب در سال ۱۲۳۳ق، در تهران به قطع رحلی در ۱۹۶ص، به چاپ رسیده است. (ر.ک: کشف الحجب و الاستار، ص ۸۷؛ مرآة الکتبه، ص ۱۱۸). این کتاب توسط محمدباقر زواره‌ای اصفهانی و محمّد حسین بن شاه محمّد ترجمه شده است. (ر.ک: الذریعة، ج ۴، ص ۸۴).

۱۶. مختصر این کتاب فؤة الالیاء است. (الذریعة، ج ۳، ص ۲۹۵، ج ۱، ص ۸۲).

۱۷. موسوعة مؤلفی الامامیة، ج ۱، ص ۳۱۲.

۱۸. الذریعة، ج ۵، ص ۹۰.

۱۹. وی این کتاب را در سال ۸۹۵ق، تصنیف نموده است. این کتاب در بهمنی در سال ۱۳۱۲ و در تهران در سنه ۱۳۲۱ و ۱۳۲۶ به صورت سنگی به چاپ رسیده است. (ر.ک: کشف الحجب و الاستار، ص ۱۵۹؛ مرآة الکتبه، ص ۱۱۸؛ ایضاح المکتوفه، ج ۱، ص ۳۶۹). این کتاب توسط سید علی بن محمّد بن اسدالله الامامی ترجمه شده است. (ر.ک: الذریعة، ج ۴، ص ۱۳۶)، ترجمه دیگر این کتاب به نام راحة الارواح فی ترجمة المصباح از میر محمّد حسین خان بن محمد علی بن حسین بن نورالدین الموسوی

۱۲. حاشیه كشف الغمة في معرفة الانمة ﷺ نوشته علی بن عیسی الأریلی (م ۶۸۷ق)، ۲۱، ۱۳. حاشیه جنة الأمان الواقية و جنة الايمان الباقية، ۲۲، ۱۴. الحديقة الناضرة، ۲۳، ۱۵. حديقة أنوار الجنان الفاخرة و حديقة أنوار الجنان الناظرة، ۲۴، ۱۶. حیات الارواح و مشكاة المصابيح، ۲۵، ۱۷. خطبة العروس، ۲۶، ۱۸. دروع الواقية، ۲۷، ۱۹. دعوات الأسماء، ۲۸، ۲۰. رساله المسائل المتعددة، ۲۹، ۲۱. رسالة الواضحة في شرح سورة الفاتحة، ۳۰، ۲۲. رساله در علم بديع، ۳۱، ۲۳. زهر الربيع في شواهد البديع، ۳۲، ۲۴. سفظ الصفات في شرح دعاء السمات، ۳۳، ۲۵. شرح حديث «الدنيا مزرعة الآخرة»، ۳۴، ۲۶. شرح الكافية البديعية، ۳۵، ۲۷. صفوة الصفات في شرح دعاء السمات، ۳۶، ۲۸. فرج الكرب وفرح القلب، ۳۷، ۲۹. الفوائد الطريفة في شرح الصحيفة السجادية، ۳۸، ۳۰. العين المبصرة، ۳۹، ۳۱. الغديرية، ۴۰، ۳۲. فروق اللغة، ۴۱، ۳۳. القصيدة الغديرية، ۴۲، ۳۴. كشف الظلام في

◀ الجزائرى است که در سال ۱۳۲۴ق، به چاپ رسیده است. همچنین ترجمه دیگری از آفانیک بخت به نام نیکبختیه موجود است. (ر.ک: الذریعة، ج ۱۰، ص ۵۵). ترجمه دیگر این کتاب مؤسّس العابدین بوده که این ترجمه از میرزا محمود بن میرزا علی است. (ر.ک: الذریعة، ج ۲۳، ص ۲۸۲).

در مختصر از این کتاب به نام الاقوال المقیسة من مصباح الابرار و جنة الواقية است که تألیف خود کفعمی است. (ر.ک: الذریعة، ج ۵، ص ۵۶، ج ۱۵۶، ص ۲۶، ج ۶۳). مختصر دیگر این کتاب مصباح نام دارد که از حیدر علی بن المدقق الشیروانی المولى محمد بن الحسن صهر علامه مجلسی است. (ر.ک: الذریعة، ج ۲۱، ص ۹۹).

این کتاب در بمبئی (۱۳۱۲ق، وزیرى، ۳۹۲ص)، تهران (۱۳۲۱ق، رحلی، ۷۷۴ص)، تهران (۱۳۲۶ق، وزیرى، ۴۰۰ص)، تهران (۱۳۴۹ق، رحلی، ۷۷۴ص)، بیروت (مکتبة الولا، تحقیق محمود محمد القیسى العالمی و حواشیه للمؤلف) به چاپ رسیده است.

۲۰. این کتاب در اصل مختصر کتاب مصباح کفعمی است که در سال ۱۳۱۴ق، در تبریز در ۱۴۵ص، و در قطع جیبی به چاپ رسیده است. آفابزرگ چهار ترجمه از این کتاب را در الذریعة، ج ۴، ص ۹۴ معرفی نموده است.

۲۱. الذریعة، ج ۶، ص ۱۸۶.

۲۲. كشف الحجب و الاستار، ص ۱۷۲.

۲۳. ایضاح المکتون، ج ۱، ص ۳۹۹.

۲۴. موسوعة مؤلفی الامامية، ج ۱، ص ۳۲۰.

۲۵. الذریعة، ج ۷، ص ۱۱۵.

۲۶. موسوعة مؤلفی الامامية، ج ۱، ص ۳۲۰.

۲۷. ایضاح المکتون، ج ۱، ص ۴۷۱.

۲۸. این کتاب در حقیقت مختصر شرح سهروردی است و کفعمی آن را در ضمیمه البلد الامین خود آورده است. (الذریعة، ج ۸، ص ۲۰۱).

۲۹. موسوعة مؤلفی الامامية، ج ۱، ص ۳۲۰.

۳۰. ایضاح المکتون، ج ۱، ص ۵۷۰.

۳۱. الذریعة، ج ۱۱، ص ۱۲۷.

۳۲. موسوعة مؤلفی الامامية، ج ۱، ص ۳۲۰.

۳۳. همان.

۳۴. همان.

۳۵. الذریعة، ج ۱۴، ص ۳۱.

۳۶. كشف الحجب و الاستار، ص ۳۷۱.

۳۷. شرح علی (کالیة البديعية في مدح غير البرية). من نظم صفی الدین الحلی (ر.ک: الذریعة، ج ۶۱، ص ۱۵۶).

۳۸. كشف الحجب و الاستار، ص ۳۴۲؛ ایضاح المکتون، ج ۲، ص ۲۰۷.

۳۹. الذریعة، ج ۱۵، ص ۳۷۳.

۴۰. همان، ج ۱۶، ص ۲۶.

تاریخ النبی ﷺ و الأئمة الاثنی عشر ^{۴۳} ۳۵. الکوکب الدری، ^{۴۴} ۳۶. اللفظ الوجیز فی قرآنة القرآن
 العزیز، ^{۴۵} ۳۷. لمع البرق فی معرفة الفرق، ^{۴۶} ۳۸. مجموع الغرائب و موضوع الغرائب، ^{۴۷} ۳۹. محاسبة النفس
 اللوامة و تنبیه الروح النوامة، ^{۴۸} ۴۰. المحاضرات، ^{۴۹} ۴۱. مختصر تفسیر علی بن ابراهیم قمی (سده ۴ و ۳)، ^{۵۰}
^{۴۲} ۴۲. مختصر تفسیر جوامع الجامع طبرسی (م ۵۲۴۸ق)، ^{۵۱} ۴۳. مختصر حدود و الحقایق سید مرتضی
 (م ۴۰۶ق)، ^{۵۲} ۴۴. مختصر علل الشرایع شیخ صدوق (م ۳۸۱ق)، ^{۵۳} ۴۵. مختصر غریب القرآن سجستانی
 (م ۳۳۰ق)، ^{۵۴} ۴۶. مختصر غریبین هروی (م ۴۱۰ق)، ^{۵۵} ۴۷. مختصر قواعد شهید محمد بن مکی العالمی
 (م ۷۸۶ق)، ^{۵۶} ۴۸. مختصر لسان المحاضر و التذیم و بستان المسائر و المقیم، نوشتہ علی بن محمد بن
 یوسف ابن ثابت، ^{۵۷} ۴۹. مختصر مجازات النبوة سید رضی (م ۴۰۶ق)، ^{۵۸} ۵۰. مختصر مغرب اللغة
 مطرزی (م ۱۰ق)، ^{۵۹} ۵۱. مختصر نزہة الالباء فی طبقات الادباء، تألیف ابن الانباری (م ۵۷۷ق)، ^{۶۰}
 ۵۲. مشکاة الانوار، ^{۶۱} ۵۳. مقالید الكنوز فی أفعال اللغوز، ^{۶۲} ۵۴. المقصد الأسنی فی شرح الأسماء
 الحسنی، ^{۶۳} ۵۵. معارج الأفهام الی علم الکلام، ^{۶۴} ۵۶. ملحقات الدرود الواقیة، ^{۶۵} ۵۷. المنتقى فی العوذ

۴۱. همان، ص ۱۸۷.
 ۴۲. همان، ج ۱۷، ص ۱۲۳.
 ۴۳. موسوعة مؤلفی الامامیة، ج ۱، ص ۳۲۰.
 ۴۴. الايضاح المکنون، ج ۲، ص ۳۹۳.
 ۴۵. الذریعة، ج ۱۸، ص ۳۳۷.
 ۴۶. همان، ص ۳۴۸.
 ۴۷. این کتاب در سال ۱۴۱۲ق، در تهران توسط مؤسسه انصارالحسین علیه السلام در ۴۹۱ص، به تحقیق سید مهدی رجایی به چاپ رسیده است. (الایضاح المکنون، ج ۲، ص ۴۳۷).
 ۴۸. کشف الحجب و الامتار، ص ۴۹۰.
 ۴۹. همان، ص ۱۲۸.
 ۵۰. همان، ج ۱، ص ۳۵۵.
 ۵۱. همان، ص ۳۵۶.
 ۵۲. همان.
 ۵۳. همان.
 ۵۴. همان.
 ۵۵. همان، ص ۳۵۷.
 ۵۶. همان.
 ۵۷. همان.
 ۵۸. همان.
 ۵۹. همان.
 ۶۰. همان، ج ۲۰، ص ۲۱۵.
 ۶۱. همان، ج ۲۱، ص ۵۳.
 ۶۲. موسوعة مؤلفی الامامیة، ج ۱، ص ۳۲۳.
 ۶۳. الايضاح المکنون، ج ۲، ص ۵۲۶؛ این کتاب در سال ۱۴۱۰ق، در مجله تراثنا، ج ۲۰، ص ۱۴۲-۲۲۲ به چاپ رسیده است.
 ۶۴. موسوعة مؤلفی الامامیة، ج ۱، ص ۳۲۳.
 ۶۵. الذریعة، ج ۲۲، ص ۱۹.

والرقی، ۶۶، ۵۸. منہج السلامة فیما یؤكد صیامہ، ۶۷، ۵۹. النحلة، ۶۸، ۶۰. النخبة، ۶۹، ۶۱. نهاية الادب فی امثال العرب، ۷۰، ۶۲، نور حدیقة البدیع و نور حدیقة الربیع، ۷۱.

۱. سخنی در باب صحیفه سجادیه به خط کفعمی

آنچه که بعد از این خواهد آمد، معرفی صحیفه سجادیه به خط کفعمی به همراه حواشی آن است که نسخه آن در ضمن مجموعه لوح‌های فشرده کتابخانه کاشف الغطاء العامة نجف آمده است.

محمد بن محمد دارابی نیز در شرح خود، ریاض العارفين فی شرح صحیفه السجادیه، به اختلاف نسخه‌های صحیفه با استفاده از نسخه ابن‌ادریس، کفعمی، شهید ثانی و شیخ بهایی توجه داشته است. علامه میرزا احمد حسن صاحب قبله کاظمینی نیز در کتاب خود آورده است که صحیفه سجادیه به خط کفعمی در کتابخانه ناصریه لکنه‌وست.

علامه میرمحمد عباس در وصف این نسخه سروده است:

فیض سماوی کسبل مفعم	وافی إلى البحر العظيم الأعظم
کنز باعجاز الحسین ظهوره	والی علی بن الحسین فینتمی
سز خفی لو اردت بیانه	فصیحة خطت بخط الكفعمی

همچنین احمد علی حسینی اعرجی نیز در وصف این نسخه گفته است:

هذا الصحيفة درة قدسية تجلو البصر

معروفة بزبور آل محمد خير البشر

انجيل أهل البيت من ألقابها الحسنی اشتهر

حوت الدقائق من معان لفظها درر غرر

فيها وسائل للمسائل كلها ذات الأثر

حصن للأقسام لدى النوائب والخطر

عين حلت فيه الشفاء من كل داء لا يذر

هي من فيوض علي السجاد من اثني عشر

صلى عليهم ربنا الرحمن ما طلع القمر

نض على اعجازها ما قد حكاه المعتبر

۶۶. ایضاح المکنون، ج ۲، ص ۵۷۰.

۶۷. موسوعة مؤلفی الامامية، ج ۱، ص ۳۲۳. چاپ‌های این کتاب: قم: الرضی و زاهدی، ۱۴۰۵ق. ضمن المصباح، ص ۴۶۶-۴۷۲.

۶۸. الذریعة، ج ۲۴، ص ۸۴.

۶۹. همان، ص ۹۰.

۷۰. ایضاح المکنون، ج ۲، ص ۶۹۰؛ الذریعة، ج ۲، ص ۳۴۶.

۷۱. این کتاب شرح کتاب بدیعیة کفعمی است. (ر.ک: کشف الظنون، ج ۲، ص ۱۹۸۲).

الكفعمی، الله طیب رسمه بالمنتظر

۲. سند صحیفه سجادیه

كفعمی صحیفه خود را اینگونه روایت نموده است:

حدثنا السيد الأجل نجم الدين بهاء الشرف أبو الحسن محمد بن الحسن بن أحمد بن علي بن محمد بن عمر بن يحيى العلوي الحسيني رضي الله عنه قال: أخبرنا الشيخ السعيد أبو عبد الله محمد بن شهر يار الخازن لخزانة مولانا أمير المؤمنين علي بن أبي طالب رضي الله عنه في شهر ربيع الأول من سنة ست عشرة وخمس مائة قراءة عليه وأنا أسمع، قال: سمعتها على الشيخ الصدوق أبي منصور محمد بن أحمد بن عبد العزيز العكبري المعدل رضي الله عنه، عن أبي المفضل محمد بن عبد الله بن الشيباني، قال: حدثنا الشريف أبو عبد الله جعفر بن محمد بن جعفر بن الحسن بن جعفر بن الحسن بن الحسن بن أمير المؤمنين علي بن أبي طالب رضي الله عنه، قال: حدثنا عبد الله بن عمر بن خطاب الزيات سنة خمس وستين ومأتين، قال: حدثني خالي علي بن النعمان الأعلم، قال: حدثني عمير بن متوكل الثقفي البلخي، عن أبيه متوكل بن هارون، قال: لقيت يحيى بن زيد بن علي رضي الله عنه وهو متوجه إلى خراسان فسلمت عليه ...

كفعمی خود صحیفه را از چه کسی روایت می نماید؟ كفعمی در انتهای نسخه خطی حاضر

آورده است:

نقلت هذه الصحيفة من نسخة نقلت من خط علي بن السكون وقوبلت بخط السعيد محمد بن ادريس رضي الله عنه ٧٢

یعنی كفعمی خود اشعار دارد که از نسخه شهید اول بهره برده است. در حقیقت، باید گفت که كفعمی روایت صحیفه نموده، بلکه کتابت صحیفه نموده است، حال با توجه به آن که در انتهای صحیفه سجادیه موجود در ضمن کتاب البلاد الامین نسخه کتابخانه حضرت آیه الله گلپایگانی رضي الله عنه این جمله آمده است:

بلغت مقابلة بخط الشيخ السعيد الشهيد محمد بن مكى، صححت بحسب الجهد العظام إلا ما زاغ عنه النظر وحسر عنه البصر وذلك لخمس ليال ... من شهر ربيع الأول سنة تسع وسبعين وثمانى مائة وهذه صورة رضي الله عنه من نسخة المنقول منها.

این کلام ثابت می نماید که كفعمی در کتابت اولیه صحیفه سجادیه به نسخه شهید اول دسترسی نداشته است و از روی نسخه ای کتابت شده از روی نسخه شهید کتابت نموده تا این که در سنه ۸۷۹ق، به نسخه شهید اول دسترسی پیدا نمود و توانسته است مقابله دقیقی با این نسخه بنماید. این در حالی است که خود در انتهای صحیفه حاضر، تاریخ فراغت از کتابت را سنه ۸۶۵ق، ذکر

می‌نماید؛ یعنی چهارده سال بعد از کتابت اولیه به نسخه شهید دسترسی پیدا می‌نماید.

۳. ادعیه صحیفه

آغاز

... مشیتك و تصرف عن أمرك و تتقلب فی تدبیرك لیس لنا من الأمر إلا ما قضیت و لا من الخیر إلا ما أعطیت و هذا یوم حادث جدید و هو علینا شاهد...

انجام

أو رجاء غیرك فقد أصبحت و أنت تفتی و رجایی فی الأمور كلها فاقض لی بخیرها عاقبة و نجنی من مضلات الفتن برحمتك یا أرحم الراحمین و الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد و آله الطاهرین.

[۱] ۷۳

[۲]

[۳]

[۴]

[۵]

[۶]

[۷] و كان من دعائه ﷺ إذا عرضت له مهمة أو نزلت به ملحة و عند الكرب (ص، ۴).

[۸] و كان من دعائه ﷺ فی الاستعاذة من المكاره و سوء الاخلاق و مذام الافعال (ص، ۶).

[۹] و كان من دعائه ﷺ فی الاستتياق الى طلب المغفرة من الله - جل جلاله - (ص، ۸).

[۱۰] و كان من دعائه ﷺ فی التجاء الى الله (ص، ۱۰)، ۷۴.

[۱۱]

[۱۲]

[۱۳] و كان من دعائه ﷺ فی طلب الجوائج الى الله تعالى (ص، ۱۷).

[۱۴] و كان من دعائه ﷺ إذا اعتدى عليه أو رأى من الظالمین ما لا یحب (ص، ۲۱).

[۱۵] و كان من دعائه ﷺ إذا مرض أو نزل به كرب أو بلیة (ص، ۳۴).

[۱۶] و كان من دعائه ﷺ إذا استقال من ذنوبه أو تضرع فی طلب العفو من عبوبه (ص، ۲۶).

[۱۷] و كان من دعائه ﷺ اذ ذكر الشيطان فاستعاذ منه و من عداوته و كیده (ص، ۳۴).

۷۳. از ابتدای صحیفه تا اواخر دعای ۶ افتادگی دارد.

۷۴. انتهای دعای دهم و کل دعای یازدهم و كان من دعائه ﷺ بخواتم الخیر و اوایل دعای دوازدهم افتادگی دارد.

۷۵ [۱۸]

[۱۹]

[۲۰]

[۲۱]

[۲۲] و كان من دعائه ﷺ عند الشدة و الجهد و تعسر الامور (ص، ۴۱).

۷۶ [۲۳]

[۲۴]

۷۷ [۲۵]

[۲۶]

[۲۷]

[۲۸]

[۲۹]

[۳۰]

[۳۱]

[۳۲]

[۳۳]

[۳۴]

[۳۵]

[۳۶]

[۳۷] و كان من دعائه ﷺ اذا اعترف بالتقصير عن تأدية الشكر (ص، ۴۹).

[۳۸] و كان من دعائه ﷺ فى الاعتذار من تبعات العباد و من التقصير فى حقوقهم و فى فكاك

رقبته من النار (ص، ۵۴).

[۳۹] و كان من دعائه ﷺ فى طلب العفو والرحمة (ص، ۵۵).

[۴۰] و كان من دعائه ﷺ اذا نعى اليه ميت أو ذكر الموت (ص، ۶۰).

[۴۱] و كان من دعائه ﷺ فى طلب الستر والوقاية (ص، ۶۱).

[۴۲] و كان من دعائه ﷺ عند ختم القرآن (ص، ۶۲).

[۴۳] و كان من دعائه ﷺ اذا نظر الى الهلال (ص، ۷۲).

۷۵. از انتهای دعای ۱۷ تا ابتدای دعای ۲۱ موجود نیست.

۷۶. از انتهای دعای ۲۲ تا اوایل دعای ۲۵ افتادگی دارد.

۷۷. از انتهای دعای ۲۵ تا انتهای دعای ۳۶ افتادگی دارد.

- [۴۴] و كان من دعائه ﷺ إذا دخل شهر رمضان (ص، ۷۴).
- [۴۵] و كان من دعائه ﷺ في وداع شهر رمضان (ص، ۸۱).^{۷۸}
- [۴۶] و كان من دعائه ﷺ في يوم الفكر إذا انصرت من صلاته قام قائماً ثم استقبل القبلة وفي يوم الجمعة فقال (ص، ۹۶).
- [۴۷] و كان من دعائه ﷺ في يوم عرفة (ص، ۱۰۱).
- [۴۸] و كان من دعائه ﷺ يوم الأضحى ويوم الجمعة (ص، ۱۳۰).
- [۴۹] و كان من دعائه ﷺ في دفاع كيد الأعداء ورد بأسهم (ص، ۱۳۹).
- [۵۰] و كان من دعائه ﷺ في الرهبة (ص، ۱۴۵).
- [۵۱] و كان من دعائه ﷺ في التضرع والاستكانة (ص، ۱۳۷).^{۷۹}
- [۵۲] و كان من دعائه ﷺ في الإلحاح على الله تعالى (ص، ۹۲).^{۸۰}
- [۵۳] و كان من دعائه ﷺ في التذلل لله عزوجل (ص، ۱۵۴).
- [۵۴] و كان من دعائه ﷺ في استكشاف الهموم (ص، ۱۵۵).

۴. شرح صحیفه

در منابع تراجم و کتاب‌شناسی، نگارش دو شرح بر صحیفه توسط کفعمی گزارش داده شده است؛ یکی کتاب الفوائد الطریفة فی شرح الصحیفه و دیگری کتاب الفوائد الشریفة فی شرح الصحیفه. آنچه مسلم است این‌که گزارش این دو عنوان کتاب در باب شرح صحیفه سجاده نگاشته کفعمی است، اما این‌که آیا در واقع، کفعمی دو شرح بر صحیفه سجاده نگاشته است و یا این‌که تصحیف دو کلمه الطریفة و الشریفة منجر به چنین برداشتی شده، محل بحث است. در کتاب *أمل الأمل* آمده است:

از جمله تألیفات کفعمی کتاب *البلد الامین* است که از کتاب *المصباح بزرگ‌تر* و در آن شرح صحیفه نیز وجود دارد.^{۸۱}

میرزا عبدالله أفندی در تعلیقه خود بر کتاب *أمل الأمل* از کتاب *فوائد الشریفة فی شرح الصحیفه* نام می‌برد.^{۸۲}

کتبوری در کشف الحجب به نام خاصی اشاره نمی‌کند و می‌گوید:

شرح الصحیفه از تألیفات کفعمی است که بیشتر مطالب آن نقل قول از دیگران است و مطالب

۷۸. بخش‌هایی از این دعا اشتهاً با شماری صفحات ۴۳ و ۴۴ شماره گذاری شده‌اند.

۷۹. بخشی از دعای ۱۵۱ اشتهاً در صفحه ۹۱ شماره گذاری شده است.

۸۰. این دعا اشتهاً در صفحه ۹۲ شماره گذاری شده است.

۸۱. *أمل الأمل*، ج ۱، ص ۲۸ عین همین عبارات را أفندی در *أمل الأمل* آورده است. (ر.ک. ریاض العلماء، ج ۱، ص ۲۱).

۸۲. تعلیقه *أمل الأمل*، ص ۳۷.

کفعمی بسیار اندک است. کفعمی ملتزم به ذکر نام کتاب و یا شخصی است که مطلبی از آن نقل نموده است و برخی از ادعیه را نیز اضافه نموده است و در صحیفه‌ای که به خط نگاشته و نزد من وجود دارد، آمده است: «قوله حدثنا السيد الأجل ... النسخة التي بخط ابن ادریس من الابتداء الی الشیبانی لیس كما هو فی المتن ...».^{۸۳}

صاحب روضات در حین معرفی کتاب البلد الامین می‌گوید:

این کتاب تمام آنچه را که در المصباح است، شامل می‌گردد؛ مضافاً آن‌که بسیاری از ادعیه، تعویذات، احراز، زیارات و سنن و آداب و همه ادعیه صحیفه و شرح آن مسمی به "الفوائد الطریفة" را نیز دربر دارد.^{۸۴}

آقا بزرگ تهرانی می‌گوید:

کفعمی شرحی به نام الفوائد الطریفة دارد که در آن بیشتر از دیگران نقل قول نموده است؛ با التزام به این‌که نام کتاب و یا مصنفش را ذکر نماید ابتدای این شرح این گونه است: «حدثنا السيد الأجل ... اسناد النسخة التي بخط ابن ادریس من الابتداء الی الشیبانی لیس كما فی المتن ...».^{۸۵}

علامه تهرانی، در موضعی دیگر، آورده است که کفعمی شرحی به نام، الفوائد الطریفة دارد که بیشتر مطالب آن نقل قول از دیگران است؛ در حالی که ملتزم به ذکر کتاب و یا نام مؤلف آن کتاب بوده است. آغاز این شرح این گونه است: «حدثنا السيد الأجل ... اسناد النسخة التي بخط ابن ادریس من الابتداء الی الشیبانی كما فی المتن ...».

علامه در این جا می‌گوید:

این کتاب به غیر از شرحی است که ضمن کتاب‌های المصباح و البلد الامین آمده است.^{۸۶}

جالب آن است که علامه تهرانی در ذیل عنوان الفوائد الطریفة فی شرح الصحیفة می‌گوید:

این کتاب از تألیفات کفعمی است؛ آن چنان‌که در روضات نیز آمده است و من می‌گویم که بخشی از این شرح را در کتاب البلد الامین به همراه ادعیه صحیفه آورده است و تاریخ اتمام البلد الامین سنة ۸۶۸ قمری است و در آخر آن تمام صحیفه سجادیه را نقل نموده و در انتهای آن گفته است که این صحیفه را از صحیفه‌ای نقل نمودم که بر آن اجازه عمید الرؤسا بوده و از روی خط علی بن سکون کتابت نمودم و با خط محمّد بن ادریس مقابله کردم و آنچه از حواشی بر آن بود، استخراج نمودم؛ از کتبی که منابعش را فراموش نکردم و رسم نمودم آنچه که نوشتم به الفوائد الشریفة فی شرح الصحیفة.

۸۳. کشف المحجّب، ص ۲۴۲.

۸۴. روضات الجنات، ج ۱، ص ۲۱.

۸۵. الذریعة، ج ۱۳، ص ۳۴۶.

۸۶. همان.

علامه تهرانی بعد از آن می‌گوید:

کفعمی به ذکر مأخذ خود - که بیش از هشتاد کتاب است - پرداخته و آن را به الفوائد الشریفة نام نهاده و تاریخ فراغت وی از این شرح سنه ۸۶۵ هـ، است.^{۸۷}

این در حالی است که علامه در ذیل عنوان الفوائد الشریفة فی شرح الصحیفة می‌گوید:

این کتاب شرحی است بر صحیفة سجادیه؛ آن چنان که در البند الامین آن را به این نام نامیده است و لیکن مشهور نزد اصحاب ترجمه الفوائد الطریفة است و از این جهت است که ما در ذیل حرف طا به معرفی آن پرداختیم.

میرزا محمد علی مدرس در حین معرفی آثار کفعمی از شرحی بر صحیفة سجادیه نام می‌برد که نامش الفوائد الطریفة است.^{۸۸}

نتیجه بحث آن که برای اولین بار در منابع کتاب‌شناسی و تراجم، شیخ حر عاملی است که از شرح صحیفة کفعمی یاد می‌نماید؛ اما اولین کسی که از این شرح با عنوان الفوائد الشریفة فی شرح الصحیفة یاد می‌نماید، میرزا عبدالله افندی در کتاب ریاض العلماء است. بعد از آن، کنتوری در کشف الحجب نیز از این تعلیقات با عنوان شرح صحیفة یاد می‌نماید تا این که صاحب روضات الجنات عنوان الفوائد الطریفة فی شرح الصحیفة را در ذیل معرفی کتاب البند الامین عنوان می‌نماید و این سهو - که منبعی نیز ندارد - توسط آقا بزرگ تهرانی در کتاب الذریعة تکرار می‌گردد. البته آن چنان که گذشت، آقا بزرگ در حین معرفی این شرح و ذکر کلام کفعمی در معرفی آن عنوان الفوائد الشریفة را ذکر می‌کند؛ هر چند این کلام در صحیفة‌ای که به خط خود کفعمی است و محل معرفی ماست، نیامده است. خود کفعمی در انتهای صحیفة سجادیه عنوان می‌کند:

ما علی هامشها من کتب لاتمج الفاظها

مشخص است که خود عنوانی، حداقل تا سنه ۸۶۵ - که سنه کتابت صحیفة و حواشی آن است - برای آن در نظر نداشته است.

قابل توجه آن که هنوز نتوانسته‌ام در میان آثار کفعمی به عنوان الفوائد الشریفة فی شرح الصحیفة - که منقول از کلام کفعمی و یا شاگردانش باشد - دست بیابم و این که شیخ حر عاملی عنوان الفوائد الشریفة را از کجا بر شرح صحیفة کفعمی گزارش نموده، نیز از مجهولات است.

۵. ویژگی‌های شرح کفعمی

آنچه مشهود است، این که کفعمی به دنبال نگارش تألیف مستقلی در زمینه لغات صحیفة سجادیه نبوده، بلکه تعلیقه وی صرفاً یادداشت‌هایی سطحی و در حین مطالعه صحیفة سجادیه بوده است:

۸۷. همان.

۸۸. ریحانة الادب، ج ۵، ص ۶۹.

با این وجود، مزایای مختلفی بر این رساله مترتب است که این مزایا، حلاوت دل چسبی از مطالعه این حاشیه به مطالعه کننده می‌دهد و یقیناً اگر کفعمی اراده بر نگارش تألیفی مستقل در این موضوع می‌نمود، می‌توانست بهره‌های علمی فراوان‌تری را در وادی غریب الحدیث به نسل‌های آینده منتقل نماید، ولی، مع‌الأسف، نه این مهم به وقوع پیوست و نه از دیگر تألیفات لغوی وی اثری در دست است. باید به این مهم اشاره نمایم که اگر در بخش کاستی‌ها مواردی را تحت عنوان کاستی متذکر شده‌ایم، خردهای بر کفعمی نمی‌توان گرفت؛ چرا که ریشه بسیاری از اشکالات به همین مهم باز می‌گردد که کفعمی صرفاً حاشیه‌ای، آن هم گذرا و سطحی، بر صحیفه زده است.

۱- ۵. مزایا

بعد از بررسی‌های به عمل آمده، این احتمال را می‌توان مطرح کرد که بعد از شرح لغوی ابن ادریس بر صحیفه سجدیه تعلیقات کفعمی بر صحیفه سجدیه دومین تعلیقه لغوی بر این کتاب است و این خود، یکی از وجوهی است که بر ارزش این عمل کفعمی می‌افزاید.

احاطه کفعمی بر کتب لغوی و اقوال لغویان بر کسی پوشیده نیست، با نگاهی به سلسله تألیفات و خلاصه‌نگاری‌های لغوی وی، این علاقه و تسلط کاملاً هویدا می‌گردد. کفعمی در این رساله نظریات بسیاری از لغویان و صاحب نظران مشهور را چون خلیل، سیبویه، ابوعبید، مبرد، مطرزی، طبرسی، ابن درید، سید مرتضی، عزیزی و... عنوان نموده و از کتب مختلف چون المعین، غریب الحدیث، غریبین، حدود، الكتاب من القضا، صحاح اللغة، کنز اللغة و... بهره‌مند شده است.

از جمله مهمات لغوی که در این کتاب می‌توان رؤیت نمود، بیان اقوال دیگران از کتبی است که اصل این کتب امروزه در دسترس نیست؛ از آن جمله می‌توان به کتاب رهضة المتحفظ مجهول المؤلف نام برد.

از دیگر امتیازات این حاشیه بیان مثال‌های قرآنی و روایی است. جدای از این که کفعمی معنای یک واژه در صحیفه سجدیه را توضیح می‌دهد، بیش از نود درصد این واژه‌ها از جمله واژه‌هایی هستند که در قرآن نیز به کار رفته‌اند. در حقیقت، این کار وی را می‌توان نمونه‌ای کوچک از کتاب غریبین هروی دانست. همچنین، گه‌گاه کفعمی با بیان روایاتی دیگر - که کلمه مد نظر در آن به کار رفته - به عنوان شاهد مثال متوسل می‌شود تا این که هر چه بهتر معنای واژه مورد نظر تبیین گردد. فروق لغوی از جمله مواردی است که کفعمی در این حاشیه به آن پرداخته است؛ هر چند واژه‌هایی که با این دید به آنها نگاه شده است، اندک هستند؛ اما گواه بر دقت و علاقه کفعمی بر این مهم دارند.

۲- ۵. کاستی‌ها

کفعمی در این حاشیه صرفاً به بیان نظریات لغویان ما قبل خود در بیان معانی اکتفا کرده است. در بسیاری از موارد نیز نام لغویان و کتب آنها را ذکر ننموده و تنها به ذکر نام منابع در انتهای حاشیه خود

بسنده نموده است.

هیچ گونه مشی لغوی در این اثر از کفعمی دیده نمی‌شود. این‌که وی از کدام یک از مکاتب لغوی پیروی نموده است، از مبهمات این شرح به شمار می‌رود.

از دیگر کاستی‌های مشهود در این حاشیه وجود فراز و نشیب‌های بسیاری در تبیین معانی لغوی صحیفه سجاده است؛ به گونه‌ای که در بیان معنای یک لغت مانند اله بیش از پنجاه سطر بحث نموده، ولی در بیان معنای واژه اقول به ذکر یک کلمه بسند نموده است.

۳-۵. منابع شرح صحیفه

کفعمی در انتهای صحیفه خود آورده است:

قال العبد المحتاج الى المنزه عن الأولاد والأزواج وباريء الخليفة من نطفة امشاج، أقل الناس حرماً وأكثرهم جرماً، التليل عملاً، الجسمي أملاً، الكثير زلاً، الكفعمي مولداً، اللوزي محتداً، الجباعي أباً، الحارثي نسباً، التقى لقباً، الامامي مذهباً، ابراهيم بن علي بن حسن بن محمد بن صالح بن اسماعيل - رزقه الله من العيش وجعل خيره يوميه غده - نقلت هذه الصحيفة من نسخة نقلت من خط علي بن السكون وقولت بخط السعيد محمد بن ادریس، واستخرجت ما على هاشمها من كتب لاتمخ أفاظها الاذان ولا يبلي معانيها الزمان في المستخرج كدر السحاب بل اصفى قطراً وكدر السحاب بل أوفى قدرأ... فوق لها ما الطبع ويرتفع لها حجاب القلب والسمع والكتب المذكورة... هي هذه فمنها.

و بعد از آن کتاب‌هایی را که استفاده نموده است، بیان می‌کند که عبارت‌اند از:

۱. الصحاح، اسماعیل بن حماد الجوهری (م ۳۹۳ق)، ۲. غریب القرآن، محمّد بن عزیر بن أحمد السجستانی (م ۳۳۰ق)، ۳. ^{۸۹}، العلل، علی بن الحسین بن موسی بابویه القمی (م ۳۲۱ق)، ۴. الاعتقاد، علی بن الحسین بن موسی بابویه القمی (م ۳۲۱ق)، ۵. الغریبین، احمد بن محمّد بن عبدالرحمان العبیدی الهروی (م ۴۰۱ق)، ۶. ^{۹۰}، المغرب فی تریب المغرب ناصر بن عبدالسید بن علی الخوارزمی المطرزی (م ۱۰۶ق)، ۷. ^{۹۱}، المقامات، قاسم بن علی بن محمّد بن عثمان الحریری (م ۵۱۶ق)، ۸. ادب الکاتب عبدالله بن مسلم بن قتیبة (م ۲۶۳ق)، ۹. مجمع البیان لعلوم القرآن، فضل بن حسین طبرسی (م ۵۴۸ق)، ۱۰. الاحتجاج علی أهل اللجاج، احمد بن علی بن ابی طالب الطبرسی (م ۶۲۰ق)، ۱۱. کنز الفوائد، محمّد بن علی کراجکی (م ۴۴۹ق)، ۱۲. زیادة البیان و انسان الانسان المتزج من مجمع البیان، علی بن محمّد بن یونس العنفرجری (م ۸۷۷ق)، ۱۳. ^{۹۲}، القواعد، محمّد بن مکی (م ۷۸۶ق)،

۸۹. نام دیگر این کتاب نزهة القلوب فی تفسیر کلام هلام الغیوب است. این کتاب برای اولین بار در سال ۱۲۹۵ق، در بولاق به چاپ رسیده است. (ر.ک: معجم المعاجم، ص ۱۱).

۹۰. این کتاب توسط محمود محمّد الطناجی تحقیق و در قاهره به سال ۱۹۷۱ق، به چاپ رسیده است. (ر.ک: معجم المعاجم، ص ۳۵).

۹۱. این کتاب در سال ۱۳۲۸ق، در حیدرآباد به چاپ رسیده است. (ر.ک: معجم المعاجم، ص ۴۶).

۹۲. (ر.ک: هدیة المارین، ج ۱، ص ۷۳۵؛ الذریعة، ج ۱۲، ص ۲۱).

۱۴. الشرایع، جعفر بن حسن بن سعید الحلّی (م ۶۷۶ق)، ۱۵. السرایر الحاوی لتحریر الفتاوی، محمّد بن منصور بن احمد بن ادريس العجلی (م ۵۹۸ق)، ۱۶. التحریر، حسن بن المطهر الحلّی (م ۷۲۶ق)، ۱۷. الدرّوس الشریعیة، محمّد بن مکی (م ۷۸۶ق)، ۱۸. شرح الشیبة، علی بن حسین الحسینی المعروف بالسید المرتضی (م ۳۳۶ق)، ۱۹. حلیة الأدّاب و نزّهة ذوی الأبّاب، شیخ ابوطاهر، ۲۰. الجواهر، فخرالدین محمّد بن محاسن البادرانی، ۲۱. المجازات النبویة والآثار المحمدیة، محمّد بن حسین موسوی (م ۴۰۶ق)، ۲۲. تلخیص الآثار فی عجائب الأقطار، عبدالرشید بن صالح بن نوری الباکوبی (م سده ۸)، ۲۳. آداب النفس، یحیی بن علی بن زهرة حلبی (م ۵ق)، ۲۴. الجمل، احمد بن فارس بن زکریا الرازی (م ۳۹۵ق)، ۲۵. المدهش، عبدالرحمن بن علی بن محمّد جوزی (م ۵۹۷ق)، ۲۶. تقویم اللسان، عبدالرحمن بن علی محمّد جوزی (م ۵۹۷ق)، ۲۷. المجتبی فی مناقب أهل العبد سعیدالدین محمود بن محمّد الادیب، ۲۸. الکافی، محمّد بن یعقوب بن اسحاق کلینی (م ۳۲۸ق)، ۲۹. کتاب تنقیح الرایع فی شرح مختصر الشرایع، مقداد بن عبدالله السیوری (م ۸۲۶ق)، ۳۰. کتز العرفان فی فقه القرآن، مقداد بن عبدالله السیوری (م ۸۲۶ق)، ۳۱. اللوامع الالهیة فی مباحث الکلامیة، مقداد بن عبدالله السیوری (م ۸۲۶ق)، ۳۲. کتاب الآله، حسین بن احمد نحوی (م ۳۷۰ق)، ۳۳. کتاب العین، حسین بن احمد نحوی (م ۳۷۰ق)، ۳۴. شرح المفصل، محمود بن عمر زمخشری (م ۵۳۸ق)، ۳۵. جوامع الجامع، فضل بن حسن طبرسی (م ۵۳۲ق)، ۳۶. کتاب المطهر، محمّد بن الحسن بن درید الأزدی (م ۳۲۱ق)، ۳۷. نزّهة المتحفّظ وبلغة المتلفّظ، ابواسحاق ابراهیم بن اسماعیل بن احمد الأجدایی الطرابلسی (م ۵۳۴ق)، ۳۸. کتاب الفرر والاختیار والفقه والاشعار، یحیی بن علی بن زهرة حلبی (م سده ۶)، ۳۹. کتاب الأضداد، عبدالرحمن بن محمّد بن ابراهیم العتایقی (زنده در ۷۷۹ق)، ۴۰. الالفاظ الکتابیة، عبدالرحمن بن عیسی بن حماد الهمدانی (م ۳۲۷ق)، ۴۱. ولیات الایمان واینها الزمان، احمد بن محمّد بن خلکان (م ۶۸۱ق)، ۴۲. الحدود الاصطلاحیة والحدود العرفیة، لابن أبی المحیط، ۴۳. الفروق، الراهیم بن علی الجبعی، ۴۴. الکواکب الدرّی، فی شرح اسم الحسن بن علی العسکری، ابراهیم بن علی الجبعی، ۴۵. کتاب الحدود، ۴۶. کیمی الاشراف، مجهول المؤلف، ۴۷. المغنی، ابوالحسین بن سعید بن هیة الله بن

۹۳. سید مرتضی کتابی به نام الشهاب فی الشیب و الشیاب دارد که به چاپ رسیده است ولیکن این عنوان، یعنی شرح الشیبة و یا عنوان مشابه دیگری را در زمره آثار سید مرتضی نیافتم.

۹۴. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه امیرالمؤمنین نجف موجود است. (ر. ک: ثلاثا، ش ۶۱، ص ۱۳۵).

۹۵. ر. ک: مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۸، ص ۲۲۰؛ الذریعة، ج ۵، ص ۲۶۴ و ج ۱۶، ص ۳۵؛ ایقان الشیعة، ج ۱۰، ص ۳۰۲.

۹۶. ر. ک: مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۳۸۱.

۹۷. کتاب المفصل زمخشری دارای شروح فراوانی است که از آن جمله می‌توان به شرح احمد بن شهاب بن محمّد خلف مقدسی (م ۳۲۸ق) و شرح احمد بن محمود بن عمر خجندی (م ۷۰۰ق) و شرح حسین بن علی بن حجاج بن علی سفناقی (م ۷۱۱ق) و شرح احمد بن یوسف تینانی (م ۷۹۳ق) و ایضاح فی شرح المفصل نوشته عبدالله بن حسین بن عکبری (م ۶۱۶ق) و شرح عبدالظاهر بن نشوان بن عبدالظاهر سعدی (م ۶۶۶ق) و بسیاری شروح دیگر اشاره نمود و متأسفانه کتبی در این جا اشاره‌ای به نام شارح نکرده است. (ر. ک: کشف الغنّون، ج ۱، ص ۹۳؛ هدیة العارفين، ج ۱، ص ۱۰۲، ۱۰۴، ۳۱۴، ۳۶۷ و ۴۵۹).

الحسن الراوندی (م ۵۷۳ق)، ۴۸. کتاب الغرة، ابو محمد عبدالله بن محمد التایب الطبری، ۹۸، ۴۹. اللفظ الوجیز؛ ابراهیم بن علی الجبعی الکفعمی، ۵۰. الاعتضاد فی الفرق بین النظار والفضاء، محمد بن عبدالله بن مالک الطائی (م ۶۷۲ق).

۴-۵. نسخه‌ها

از آن جا که صحیفه سجادیه به روایت کفعمی جزئی از کتاب البلد الامین وی است، بنابراین در ذکر نسخه‌های صحیفه اشاره به نسخه‌های موجود از کتاب البلد الامین وی در ایران نموده‌ایم:

۱. تهران، حسین مفتاح: ش ۱۳۴۳، نسخ، سده ۱۰ [نشریه، ج ۷، ص ۱۰۸].
۲. تهران، حسین مفتاح: ش ۱۳۴۳، نسخ، سده ۱۰ و ۱۱ [نشریه، ج ۷، ص ۱۰۸].
۳. تهران، حسین مفتاح: ش ۱۱۸، نسخ، سده ۱۱ [نشریه، ج ۷، ص ۱۰۸].
۴. تهران، مجلس: ش ۶۲۷۱۵/۲، نسخ، سده ۱۱، صص ۳۷۷ پ، ۴۴۳ پ، ۱۹ اس [ج ۱۲، ص ۱۵۷].
۵. مشهد، گوهرشاد: ش ۱۳۵۶، نسخ، سده ۱۱ [ج ۴، ص ۱۹۴۹].
۶. تهران، مجلس: ش ۱۲۳۶۳، نسخ، محمد اسماعیل بن تاج‌الدین حسن شیرازی، ذی‌القعدة ۱۰۱۰ق، ۵۱۹ گ [ج ۳۵، ص ۲۲۴].
۷. مشهد، آستان قدس رضوی: ش ۷۴۷۲، نسخ، محمد صادق بن شیخ بهاء‌الدین، سه‌شنبه ۲۴ محرم ۱۰۸۲ [ج ۶، ص ۲۱۶].
۸. تهران، مجلس: ش ۱۲۴۱۴، نسخ، محمد بن محمد امین طالقانی، ۱۰۸۴ق، ۳۲۳ گ [ج ۳۵، ص ۳۶۹].
۹. مشهد، آستان قدس رضوی: ش ۷۴۷۲، نسخ، حسن بن احمد بن علی، اواسط رجب ۱۰۹۰ق [ج ۶، ص ۲۱۷].
۱۰. تهران، مجلس: ش ۶۳۰۹۵، نسخ، شرف‌الدین کاتب چهارمی پسر شیخ محمد ابراهیم معلم، ۱۰۹۸ق [ج ۷، ص ۲۸].
۱۱. تهران، مجلس: ش ۶۳۰۹۶، نسخ، صائم رازی، ۱۱۰۲ [ج ۷، ص ۲۸].
۱۲. قم، گلپایگانی: ش ۱۴ / ۳۵، نسخ شیخ حسین، ۱۱۰۳ق [ش ۱۲۲].
۱۳. تهران، مجلس: ش ۱۲۴۷۵، نسخ، سوم محرم ۱۱۰۳ق، ۴۱۹ص، [ج ۳۵، ص ۴۳۰].
۱۴. تهران، سلطنتی: ش ۱۱۶۵، نسخ، اشرف بن معین‌الدین، ذی‌القعدة ۱۱۰۸ق، ۸۲۲ص [دینی، ص ۸۵].
۱۵. مشهد، آستان قدس: ش ۷۸۳۴، نسخ و شکسته نستعلیق، شعبان ۱۲۲۰ق، ۸۱ گ، ۱۹ اس.

[ج ۶، ص ۲۷۴]

۱۶. تهران، مروی: ش ۶۰۰، نسخ، ۴۴۳گ، سده ۱۲ [ص ۷۸]،
۱۷. یزد، وزیری: ش ۸۵۶۰، نسخ، سده ۱۲ [ج ۲، ص ۵۴۳]،
۱۸. تهران، ملک: ش ۱۴۵، نسخ، [ج ۱، ص ۹۷]،
۱۹. تهران، ملک: ش ۱۶۵، نسخ، [ج ۱، ص ۹۷]،
۲۰. تهران، سلطنتی: ش ۱۱۶۸، نسخ، ۹۴۴ص [دینی، ص ۸۷]،
۲۱. قم، شیخ حیدر علی مؤید: ش ۸۱ [ج ۳، ص ۶۴۲]،
۲۲. قم، شیخ حیدر علی مؤید: ش ۸۰ [ج ۳، ص ۶۴۱]،

کتابنامه

- اثر آفرینانه زیر نظر: کمال حاج سید جوادی، با همکاری عبدالحسین نوایی، تکمیل و انجام: حسین محدث‌زاده، حبیب‌الله عباسی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۷ش.
- آیمان الشیعة، سید محسن الأمين. تحقیق و تخریج: حسن الأمين، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، ۱۹۸۳م / ۱۴۰۳ق، ۱۰ج.
- الأعلام، خیرالدین الزرکلی، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۰م، ۸ج.
- أمل الأمل، شیخ حر عاملی، تحقیق: سید احمد حسینی، بغداد: مكتبة الأندلس، ۱۳۸۵ق، ۲ج.
- بحار الأنوار، علامه مجلسی، بیروت: مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م، ۱۱۰ج.
- تملیقة أمل الأمل، میرزا عبدالله افندی اصفهانی، تحقیق: سید احمد حسینی اشکوری، قم: کتابخانه بزرگ آیه‌الله‌العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۱۰ق.
- تکلمة أمل الأمل، سید حسن صدر، تحقیق: سید احمد حسینی اشکوری، قم: کتابخانه بزرگ آیه‌الله‌العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۰۶ق.
- درة البحال فی غرة أسماء الرجال، ابی العباس احمد بن محمد المکناسی الشهیر بابن القاضی، تحقیق: محمد احمدی أبوالنور، قاهرة: دارالتراث، ۱۳۹۰ق، ۳ج.
- الذریعة، شیخ آقابزرگ تهرانی، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م، ۲۹ج.
- روضات الجنات، محمّدباقر موسوی خوانساری اصفهانی، تهران: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۹۰ق، ۸ج.
- ریاض العلماء، عبدالله افندی اصفهانی، تحقیق: سید احمد حسینی اشکوری، قم: کتابخانه بزرگ آیه‌الله‌العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۰۱ق، ۷ج.
- ریحانة الأدب، میرزا محمّد علی مدرس، تهران: کتاب فروشی خیام، ۸ج.
- طبقات اعلام الشیعة، علامه شیخ آقابزرگ تهرانی، تحقیق: علی نقی منزوی، تهران: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۷۲ق، ۶ج.
- فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، آذر تفضلی، مهین فضالی جوان، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲ش.

- فهرست هزار و پانصد نسخه خطی، رضا استادی، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۳ ش.
- كشف الحجب و الاستار، السيد اعجاز حسين النيسابوري الكنتوري، قم: كتابخانه بزرگ آية الله العظمى مرعشى نجفی، ۱۴۰۹ ق.
- كشف الظنون، حاجی خليفه، بيروت: دار احياء التراث العربی، ۲ ج.
- مؤلفين كتب چاپی فارسی و عربی، خان بابا مشار، تهران: بی نا، ۱۳۴۰ - ۱۳۴۴، ۶ ج.
- مرآة الكتب، ثقة الاسلام علی موسی بن شفيح التبريزی، تحقيق: محمد علی حائری، قم: كتابخانه بزرگ آية الله العظمى مرعشى نجفی، ۱۴۱۴ ق.
- مستدرکات علم الرجال الحديث، شيخ علی نمازی شاهرودی، اصفهان: حسينيه عمادزاده، ۱۴۱۲ ق، ۸ ج.
- معجم المؤلفين، عمر رضا كجالة، بيروت: دار احياء التراث العربی، ۱۹۷۵ م، ۱۵ ج.
- موسوعة مؤلفی الامامية، مجمع الفكر الاسلامی، قم: مجمع الفكر الاسلامی، ۱۴۲۰ ق، ۷ ج.
- هدية العارفين، اسماعيل پاشا بغدادی، بيروت: دار احياء التراث العربی، ۲ ج.